

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ в 1810–1812 рр.: ОБОРОННІ ЗАХОДИ ТА УКРІПЛЕННЯ

Висвітлено особливості укріплення Києво-Печерської фортеці у 1810–1812 рр. Розкрито перебіг фортифікаційного процесу, будівельно-земляних та ландшафтних робіт.

Ключові слова: Києво-Печерська фортеця, земляні роботи, укріплення, ретраншемент, фортифікація.

Освещены особенности укрепления Киево-Печерской крепости в 1810–1812 гг. Раскрыто ход фортификационного процесса, строительно-земляных и ландшафтных работ.

Ключевые слова: Киево-Печерская крепость, земляные работы, укрепление, ретраншемент, фортификация.

The article is analyzed strengthening the Kiev-Pechersk Fortress. Course fortification process, construction and landscaping disclosed.

Keywords: the Kiev-Pechersk Fortress, earthworks, strengthening, Retrenchment, fortification.

В умовах 200-літнього вивчення окремих сторінок історії російсько-французької війни 1812 р. та особливого наукового інтересу до подій, які відбувалися на театрі бойових дій, не менш важливим є дослідження обраного нами «тилового» питання.

Деякі аспекти історії оборонних споруд Києва, в тому числі й Печерської фортеці, її становища на початку ХІХ ст. розкрито у роботах М. Єпанчина¹, Д. Меньшова², С. Петрова³, О. Ситкарьової⁴, Т. Слюдікової⁵, П. Сміяна⁶ та ін., які слугували для нас історіографічною базою. Джерельне наповнення було сформовано документами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) та Державного архіву м. Києва (ДАК).

Напередодні російсько-французької війни 1812 р. було започатковано комплекс заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності основних фортець Російської імперії, у першу чергу тих, які розташовувалися в безпосередній близькості від західного кордону. Водночас, до уваги бралася також важливість стратегічного розташування деяких міст, зокрема, Києва. Основною перешкодою для проведення відповідних робіт була відсутність належного фінансування (особливо зважаючи на ведення війни з Туреччиною з 1806 р.), необхідність якого визначалася досить критичним станом місцевих фортечних укріплень.

Варто зазначити, що ще у XVIII ст., в імператорських документах («Рассуждения Е.И.В. о крепостях» 1724 р., «Рассуждение учреждаемой при Императорском Дворе воинской комиссии» 1730 р. та «Высочайше подтвержденной о крепостях ведомости» 1763 р.) визначалася важливість утримання в Києві двох фортець — Старокиївської (на той час охоплювала лише один зовнішній вал) та Києво-Печерської. У 1803 р. фортифікаційний стан першої був визнаний незадовільним ще «з давніх часів» і, відтак, вже не передбачалося виділення фінансування для утримання її в належному стані. Того ж року була організована спеціальна інженерна експедиція, яка обстежила Києво-Печерську фортецю⁷.

Головною причиною втрати оборонного значення старих київських валів (на основі яких і було побудовано Старокиївську фортецю) стало значне розширення меж міста та в цілому їх поступова руйнація під впливом природних чинників, відсутності належного догляду. Крім того, місцева адміністрація сприяла їх знищенню, незважаючи на важливість хоча б як архітектурної та історичної пам'ятки. Так, із середини XVIII ст. розпочалося поступове засипання Золотих воріт з валом, а наприкінці цього ж століття були зруйновані Софійські (Батиеві) ворота. Паралельно з цим процесом відбувалося зосередження гарнізону Києва в Печерській фортеці і врешті-решт «старокиївські вали заросли деревами та чагарниками і стали місцем святкових прогулянок для народу»⁸. Зважаючи на нівелювання значення цих оборонних споруд, а також форштадта, який знаходився перед фортецею і на початку століття частково був заселений стрільцями, київська влада з кінця XVIII ст. розпочала активно роздавати ці земельні ділянки під забудову (в тому числі й територію між фортецею та Печерською горою і загалом навколо фортеці). Цей процес із наведенням досить детальних відомостей про місце ділянки та її власника розкрито у статті українського історика 1920–1930 рр. Івана Щітківського «До історії забудування м. Києва на початку XIX ст.»⁹.

З 1835 р. за новим проектом міста на місці оборонних валів розпочалося будівництво цілих вулиць — Підвальної, Костельної та Прорізної. Таким чином, напередодні війни 1812 р. старокиївські вали не відігравали реального оборонно-фортифікаційного значення.

У значно кращому становищі знаходилася Києво-Печерська фортеця, яка до 1810 р. разом із Ризькою були єдиними фортецями Російської імперії на західному кордоні. На початку XIX ст. вона являла собою 7 бастионів із крилами валів асиметричної форми, які не були замкнені з дніпровського боку. При цьому обстріл ускладнювався наявністю густо забудованої еспланади¹⁰. Як відмічав у 1913 р. дослідник Д. Меньшов, Києво-Печерська фортеця в 1810 р. «була абсолютно запущена і ледь виділялася з оточуючих її обивательських будинків, ретраншаментна лінія, зведена ще гр. Мініхом, осіла, обросла травою, і рови її обсіпалися»¹¹.

Значно критичнішу оцінку подав у записці 1816 р. «Суждение о крепостях Российского Государства по нынешнему их состоянию» провідний військовий інженер Карл Опперман: «Нинішня фортеця, що називається Печерською побу-

дована у 1706 р. для прикриття найдавнішого в Росії монастиря [Микільського — *М.В.*] і більше, як перешкода проти набігів Польських татар, аніж у вигляді потужної фортеці. В середині вона тісна, полігони малі, профіль слабкий, задня частина відкрита, маючи цим весь захист від крутизни високого берега; по майже всьому колу наявні глибокі яри, що сприяють прихованому наближенню, а де їх немає, там фортеця оточена важливими будівлями, частково кам'яними; з південного боку фортецею керує височина, що називається Звіринецькою [назва походить від місця полювання князів Київської Русі — *М.В.*]. В такому стані та без артилерії знаходилася ця фортеця у 1810 р., коли... було наказано з можливою поспішністю привести її у бойову готовність»¹².

Дійсно, з 1810 р., у зв'язку з ускладненням міжнародного становища, вище військове керівництво імперії звернуло увагу на необхідність реконструкції або зміцнення Києво-Печерської фортеці. Так, 7 березня імператор Олександр I видав наказ, в якому вказувалося наступне: «Зміцнення Печерської гори передати до Інженерного відомства і утримувати [її] назавжди в справності, разом з фортецею»¹³. Відтак, після цього розпочалися прискорені проектні роботи, зокрема, були складені креслення та підготовлені відомості про цивільні будівлі, які розташовувалися всередині фортеці.

Необхідність встановлення артилерійських укріплень біля Києво-Печерської цитаделі обумовила розробку відповідного проекту вже згадуваним інженером, генерал-майором К. Опперманом, який був представлений 16 квітня 1810 р. Був запланований також ремонт і самої цитаделі: реставрація двох бастионів, побудова редантів, люнетів та палісадів¹⁴, проведення землеукріплювальних робіт, що в сукупності мало б підвищити обороноздатність фортеці¹⁵. За рахунок цього, а також у результаті розширення укріплень на захід та південь (частково цей задум було реалізовано в ході побудови у 1810 р. Звіринецького укріплення та в період правління імператора Миколи I — Васильківського редуту), охоплення усієї навколишньої території артилерійським обстрілом та зімкнення оборонного валу з боку Дніпра (повинен був пройти над печерами територією печерських садів) планувалося максимально зміцнити фортецю в умовах можливої війни на території Російської імперії. Загалом, кінцевою метою вказаного «проекту Оппермана» було облаштування так званого «табору-депо» для дислокації 43 батальйонів, 10 ескадронів, 2 полків козаків та 2 рот піонерів¹⁶.

Незважаючи на ґрунтовність та стратегічну необхідність реалізації «проекту Оппермана», він не знайшов підтримки у військового міністра М.Б. Барклая-де-Толлі, який у резолюції від 28 квітня 1810 р. зазначив наступне: «Імператор постановив не приступати до облаштування можливої укріпленої позиції, привести лише Печерську фортецю в оборонний стан, зімкнувши її тил абсолютно і на Звіринецькій горі побудувати укріплення, з якого згодом можна б зробити фортецю. У Старокиївській же фортеці і стародавньому ретраншементі зрити всі частини, які можуть закрити ворога...»¹⁷.

Звіринецьке укріплення, будівництво якого розпочалося вже 30 квітня із закладення погребів на 1 000 пудів¹⁸ пороху і було завершено в цьому ж 1810 р., тривалий час вважалося досить потужним артилерійським прикриттям нової

дороги до Дніпра, побудованої на місці колишнього крутого підйому (суч. Старонаводницька вул.). Його основою стали артилерійські та провіантські склади, 10 порохових погребів, 5 тимчасових казарм («навісів») на дві роти, землянки для іншої частини гарнізону, мінна галерея¹⁹ та ін.²⁰ Необхідно вказати, що у ході спорудження укріплень досить тривалими були домовленості з православним духовенством, яке не допускало інженерів у монастирський сад, де відбувалося перевдягання святих мощів²¹.

З початку 1811 р. активізувалася розробка планів оборони Києво-Печерської фортеці та дій у випадку тривалої облоги. У січні генерал-майором І. Глуховим, який керував Київським інженерним округом, було складено відомість запасів та розпис будівель для розташування гарнізону. При цьому у фортеці пропонувалося розташувати 17 батальйонів, 16 ескадронів, 1 батальйон піонерів (всього 20 тис. осіб). За розробленим планом максимальний період облоги мав тривати 8 місяців. Також було детально розраховано необхідну кількість озброєння, шанцевого інструменту та провіанту (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Обсяг озброєння, шанцевого інструменту та провіанту для утримання 8-місячної облоги Києво-Печерської фортеці (план 1810 р.)²²

Озброєння	Гармати Порох Патрони для рушниць	333 зняряддя 20 тис. пудів 2 млн. шт.
Шанцевий інструмент	Лопати Кирки та мотиги Ломи Сокири Колеса для візків Пожежні труби	5 тис. шт. 3 тис. шт. 1 тис. шт. 1 тис. шт. 2 тис. шт. 10 шт.
Провіант	Мука Крупа М'ясо	43 тис. чвертей ²³ 3 тис. чв. 65 тис. пудів

9 липня 1811 р. було остаточно затверджено розроблений вищезгаданим генерал-майором І. Глуховим план як «Загальний проект оборони міста Києва», яким передбачалося відстоювати до останнього Звіринецьке укріплення та Микільський монастир (у крайньому випадку його дозволялося підірвати)²⁴. Планувалося стримування противника чисельністю 50 тис. чол. із 120-ма облоговими та 180-ма польовими гарматами максимум 38 днів²⁵.

З другої половини 1811 р. почалися практичні навчальні тренування гарнізонних військ фортеці: стрільба, дислокація та передислокація окремих частин, розвідувальна і сигнальна служба, тощо. З 16 липня 1811 р., відповідно до наказу генерал-майора К. Оппермана, було розпочато земляні роботи для поси-

лення Печерського та Звіринського укріплень, зміцнення лівого берега Дніпра біля мосту²⁶.

Окремим фактором прискорення підготовчої роботи стала пожежа на Подолі 9–11 липня 1811 р., яка певний час навіть розглядалася як диверсія французьких агентів²⁷. Враховуючи неабиякий масштаб її наслідків (вогнем було знищено практично весь Поділ), була створена спеціальна комісія для пошуку винних у пожежі та вжиті надзвичайні заходи поліцейської охорони²⁸. Все це не могло не вплинути на темпи оборонних приготувань, принаймні до того часу, коли версія про іноземну диверсію була остаточно відкинута слідством. Крім того, ця робота знаходилася в певному зв'язку із забезпеченням внутрішньої безпеки у місті — виявленням та пошуком шпигунів і політичних емісарів²⁹.

21 жовтня 1811 р. військовий міністр М.Б. Барклай-де-Толлі доручив інженерній експедиції (нею керував К. Опперман) заготовити різноманітні запаси для оборони можливих проломів муру (фашин³⁰, кілків, дерева та ін.).

Тривала службова переписка з метою встановлення точного переліку та кількості необхідного матеріалу обумовила те, що навіть станом на початок 1812 р. не було остаточної резолюції військового міністра. При цьому К. Опперман справедливо висловлював сумнів щодо можливості вчасної заготовки припасів, адже в будь-який момент могла з'явитися інформація про реальну загрозу облоги³¹.

З метою прискорення завершення фортечних робіт, які затягнулися до весни 1812 р., було порушене питання про збільшення кількості робітників та забезпечення їх необхідним інструментом, харчами та ін.

21 квітня генерал-майор І. Глухов повідомляв, що «...для зімкнення тилу Києво-Печерської фортеці потрібно одночасно військовослужбовців — 52 180. Для побудови мінних галерей — 4 050... для побудови... [нерозбірливо] 49 330..., для побудови ... [нерозбірливо] 2 700»³².

Всього ж було потрібно 108 260 осіб., однак, напр., шанцевого інструменту на той час було в наявності лише для 8 тис. робітників. Відтак, реально до будівництва було залучено не більше 10–12 тис. чол.

27 квітня 1812 р. у київській магістрат надійшов наказ від губернського правління (прийнятий на основі звернення військового губернатора) про необхідність якнайшвидшого набору 5 500 осіб із числа жителів губернії³³. При цьому встановлювалася сурова відповідальність за термінову розсилку документа по всіх повітах та своєчасне прибуття робітників: для Києва — протягом двох діб; київського та васильківського повітів — до 4 травня; богуславського, тарашанського, сквирського та радомишльського повітів — до 14 травня. «В іншому випадку будь-яка повільність і невиконання буде неминуче стягнута з усією суворістю з маршалів, магістратів, городничих, і земських справників, на спільне розпорядження яких покладається найшвидший наряд і висилка робочих...»³⁴. Конкретні обсяги робіт і терміни їх виконання в наказі не вказувалися, однак зазначалося про необхідність у провіанті на місяць. При цьому комісія Київського комісарського депо була зобов'язана надати 300 палаток для проживання робітників³⁵.

29 червня 1812 р. К. Опперман просив київського військового губернатора М. Милорадовича прислати ще 2 тис. чол. на один місяць для якнайшвидшого завершення земляних робіт. У своїй відповіді останній повідомляв, що цивільний губернатор О. Санті уже отримав розпорядження надіслати 2 850 чол. із Київської губернії, а також про подібне доручення чернігівському губернатору І. Френсдорфу щодо 1 тис. чол.³⁶

Окрім постійних проблем із людським та матеріальним ресурсом у ході приготування Києво-Печерської фортеці до можливої облоги, окремою перешкодою був фактор недобросовісності чиновницьких кадрів. Характерним підтвердженням цього є рапорт К. Оппермана на ім'я М. Милорадовича від 22 червня 1812 р. У ньому повідомлялося про наявність «бугра» сміття на еспланаді фортеці між дерев'яною церквою та гостинним двором. К. Опперман вказував, що повідомив про нього київському коменданту ще в 1810 р., однак за два роки він не лише не був ліквідований, а й збільшився настільки, що міг слугувати прикриттям від фортечного вогню³⁷. На жаль, нам не вдалося з'ясувати яким чином було (і чи було взагалі) вирішено цю проблему в 1812 р.

Варто зазначити, що фактично до кінця жовтня 1812 р. існувала можливість відступу французьких військ на південь і відповідно необхідність оборони Києва. Ще до Бородінської битви було здійснено ряд заходів для вивезення цінного майна: частина товарів з митниці, казенних запасів, грошей була перевезена до Кременчука, госпіталь та військово-сирітське відділення — до Петербурга, арсенал — до Москви. До відправки готувалася також документація місцевих адміністративних установ, святині монастирів та церков³⁸. Коли остаточно стало зрозуміло маршрут відступу Наполеона, а відтак і те, що усі оборонні заходи та укріплення Києво-Печерської фортеці за останні два роки виявилися зайвими, відразу роботи були припинені, а побудований за допомогою суден міст для переправи на лівий берег Дніпра розібрано.

За словами Д. Меньшова, посилені роботи 1810–1812 рр. стали «останніми спалахами її [Києво-Печерської фортеці — *М.В.*] існування», так як створений після війни Комітет для розгляду взаємного розташування західних фортець рекомендував виключити Київ із переліку місць для побудови системи фортець між Балтійським та Чорним морями³⁹.

У 1816 р. згадуваний нами інженер Карл Опперман вказував, що «...тимчасові роботи не привели її у назавжди надійний стан: шкідливі для неї яри існують і тепер; важливі будівлі, як і раніше, знаходяться на близькій відстані від гласіса⁴⁰; лінії та профіль залишилися без зміни, і задня, прилегла до Дніпра, частина відкрита, оскільки через вимоги духовенства, укріплення в монастирських садах зривається... З усього цього можна побачити, що Київ не лише не є сильною фортецею, а й у зв'язку з поганим розташуванням і через погану для неї ситуацію, нездатна до облаштування в цілком надійний стан [курсив — К. Оппермана]»⁴¹. До цього автор додав ще й віддаленість від західних кордонів Російської імперії та відсутність стратегічного фактору, наприклад прикриття київських військових будівель. Незважаючи на таку об'єктивну критику, вже імператор Микола I, який опікувався фортецею ще до коронування (будучи

генерал-інспектором інженерної частини), наказав тому ж К. Опперману відновити об'єкт. У результаті більш, ніж 30-річного будівництва була побудована так звана Нова Печерська або Київська фортеця (завершена у 1863 р.), яка не стала затребуваною. Через деякий час нову споруду зарахували до третього класу, а в 1890 р. взагалі до фортеці-складу⁴².

Таким чином, на початку ХІХ ст. Києво-Печерська фортеця знаходилася в складному становищі, яке визначалося необхідністю проведення комплексу інженерних робіт для підвищення рівня її обороноздатності. Незважаючи на це, лише напередодні та в період війни 1812 р., в умовах можливого вторгнення французьких військ в українські землі, було розпочато проведення певних заходів для укріплення. Однак зволікання з розробкою єдиного проекту, затягування в проведенні земляних робіт, проблеми з людським ресурсом та бюрократичний фактор, відсутність домовленостей із печерським духовенством для добудови оборонного валу з боку Дніпра визначили їх низьку ефективність, що могло стати фатальними причинами, які б у сукупності визначили відносно легке захоплення Києва у випадку руху війська Наполеона на південь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Епанчин Н.* Очерк событий 1812 года в пределах Киевского военного округа / Н. Епанчин / Отд. оттиск журн. «В.-Истор. Вестник» за 1911 г., № 7/8. — К., 1911. — С. 1–8.

² *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости / Д.П. Меньшов. — К.: Тип. Окружного штаба, 1913. — 560 с.

³ *Петров С.С.* Оборонні споруди Києва Х–ХІХ ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи / Сергій Петров. — К.: Експрес-Поліграф, 2012. — 448 с.; *Його ж.* Києво-Печерська фортеця в межах цитаделі (кінець ХVІІ — початок ХХ століття) // Лаврський альманах. — К., 2008. — Вип. 21. — С. 112–165.

⁴ *Ситкарева О.В.* Киевская крепость ХVІІІ–ХІХ вв. / О.В. Ситкарева — К.: Национальний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 1997. — 200 с.

⁵ *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в ХІХ — на початку ХХ ст. (за документами київських держархівів) / Тетяна Слюдікова // Архіви України. — К., 2009. — Вип. 1/2 (263). — С. 61–79.

⁶ *Сміян П.* План оборони Києва у Вітчизняній війні 1812 р. / П. Сміян // Київська правда. — К., 1946. — № 71, 5 квітня.

⁷ *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 13–14.

⁸ Там же. — С. 13.

⁹ *Щітківський Іван.* До історії забудування м. Києва на початку ХІХ ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший. — К., 1931. — С. 319–343.

¹⁰ Еспланада — простір перед фортецею. Зазвичай залишався відкритим і незабудованим із метою унеможливлення непоміченого наближення ворога та його прикриття від обстрілу.

¹¹ *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 15.

- ¹² Цит. за: *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 19.
- ¹³ ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26.
- ¹⁴ Редант — відкрите з тилу польове укріплення, яке складається з двох фасів (сторін) під кутом 60–120 градусів, що виступають у бік противника. Люнет — відкрите з тилу польове або довгострокове укріплення, яке складається не менш, ніж з трьох фасів: двох фланкових (перпендикулярних до фронту) та одного (інколи двох) напільних (звернених безпосередньо до противника). Палісад — фортифікаційна споруда у вигляді стіни з колод висотою декілька метрів щільно забитих або закопаних у землю.
- ¹⁵ *Ситкарева О.В.* Киевская крепость XVIII–XIX вв. ... — С. 87–88.
- ¹⁶ *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 15.
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.
- ¹⁸ Пуд \approx 16, 38 кг.
- ¹⁹ Мінна галерея — штучний, обшитий дошками підземний хід (коридор), який зазвичай таємно влаштовувався противником при облозі фортеці. В даному випадку цей термін вжитий відповідно до його використання в тогочасних офіційних документах.
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв, 28 зв.
- ²¹ *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 15.
- ²² Джерело: *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 16.
- ²³ Чверть \approx 3,28 л (куб. дм.).
- ²⁴ *Петров С.С.* Оборонні споруди Києва X–XIX ст. ... — С. 306.
- ²⁵ *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 16.
- ²⁶ Там же. — С. 16.
- ²⁷ *Левицкий О.И.* Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края в 1811–1812 годах / *О.И. Левицкий.* — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. — С. 8.
- ²⁸ Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 167, 58 арк.
- ²⁹ *Левицкий О.И.* Тревожные годы... — С. 60.
- ³⁰ Фашина — зв'язка прутів, пучок хмизу, перев'язаний скрученими прутами або дротом; у фортифікації використовували зазвичай для зміцнення насипу.
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 9-10 зв.
- ³² Там само, арк. 7.
- ³³ Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 183, арк. 5–7 зв.
- ³⁴ Там само, арк. 7.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 6.
- ³⁶ Там само, арк. 15.
- ³⁷ Там само, арк. 14.
- ³⁸ *Епанчин Н.* Очерк событий 1812 года... — С. 7.
- ³⁹ *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 17.
- ⁴⁰ Гласіс — пологий земляний насип перед оборонним ровом фортеці.
- ⁴¹ Цит. за: *Меньшов Д.П.* Старо-Киевская и Печерская крепости... — С. 18.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 417.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2012.